

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN 2663-0265 (print) ISSN 2663-0273 (online)

Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Віталій Вікторович МУДРАКОВ

Кандидат філософських наук, доцент,
Запрошений науковець кластеру вдосконалення
«Релігія та Політика»
Вестфальського університету в Мюнстері,
Замкова площа 2, 8149 Мюнстер,
Федеративна Республіка Німеччина

E-mail: mudrakov@uni-muenster.de, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5788-1289>

Vitalii MUDRAKOV

PhD in Philosophy, Associate Professor,
Visiting scholar at the Excellenzcluster
of «Religion & Politik»
at the University of Münster,
Schlossplatz 2, 8149 Münster,
Federal Republic of Germany

**ІДЕНТИЧНІСНІ МАРКЕРИ ПИСЕМНОСТІ:
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕНЬ
ВІЙНИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ**

Received 14 May 2023; revised 12 June 2023; accepted 15 June 2023

DOI: 10.15421/352304

Анотація

Виходячи із власної концепції «гуманітарна безпека», автор пропонує концепт *ідентичнісні маркери писемності* (ІМП) як методологічний механізм дослідження української та російської національних ідентичностей: від передумов війни до гарячої фази протистояння. Обґрунтовуються методологічні кроки та настанови для втілення дослідницьких проєктів за темою ІМП в публіцистиці: світоглядний контекст, часові рамки, критерії осмислення ідентичностей, класифікація та тематизація ІМП.

Ключові слова: війна, ідентичність, гуманітарна безпека, методологія, ідентичнісні маркери писемності.

**IDENTITY MARKERS OF WRITING:
METHODOLOGICAL TOOLS FOR RESEARCHING
THE WAR OF IDENTITIES**

Abstract

The article is devoted to the development of methodological tools for the study of Russian and Ukrainian identities and their current state: the formation of features that made the war possible. The author's starting point is his concept of "security of identity" as a counteraction to various forms of hybrid influence on the formation of mentality and identity change. The author proposes the concept of identity markers of writing (IMW) as a methodological mechanism for studying these national identities. IMW are understood as formulations that mark the awareness of oneself as a nation through various aspects of the self (self-understanding, self-presentation, and self-positioning), indicate the main elements of identification, describe connections and relations with other nations, and priorities in joint communication. The area covered by the concept of "writing" is limited to publicists (as one of the most influential means of shaping the quality of one's own imagination and, consequently, one's identity projections). Therefore, the main question here is: how to study journalism as a space of reflection of national identity specificity? The article substantiates methodological steps and guidelines for the implementation of research projects on this and related topics: worldview context, timeframe, criteria for understanding identities, classification and thematization of IMW. In the end, the author prepares a thesis that IMW are a good marker to trace the semantic constructions of national identities, which can be used to understand and explain the essence of the current war; IMW are a way to identify identity threats.

The material developed as part of the project development «*KRIEG DER IDENTITÄTEN: Identitätsschreibmarker als Vor- und Anzeichen des russisch-ukrainischen Zusammenprall*» has aims to identify the literary means (means of publicists) in the formation and transmission of the identity of Ukrainians and Russians.

Key words: war, identity, security of identity, methodology, identity markers of writing.

Постановка проблеми та огляд літератури.

Розпочата Росією війна в Україні оприявила ціле віяло безпекових проблем. Я переконаний, що на першому місці сьогодні для нас є культурно-смысловий простір, адже це простір безпеки власної ідентичності, за яку власне й ведеться ця війна. Освітньо-наукова галузь, культурно-мистецька царина, релігійно-духовна сфера і, звісно, медіа – усе разом це середовище, яке так чи інакше забезпечує процес самоототожнення; воно формує «світоглядно-ідеологічний калібр». Використання цих сегментів культури у протистоянні наповнюють зміст *гібридності* цієї війни, а синергійний ефект від їхнього синтезу створює неабияку здатність переконання та дресування. Так, цьому поняттю присвячено вже чимало сучасної літератури, зокрема це спроба Г.Мюнклера фундаментально переосмислити саму типологію війни поняттям «нові війни та їхньої асиметричності» [Münkler 2003]. Українські дослідники наголошують на важливій ролі цих конфліктів – надзвичайна складність та розмивання колишніх відмінностей між війною як формою сили в міждержавних відносинах, організованою злочинністю та масштабними порушеннями прав людини [Копійка et al. 2018: 10].

Справжній гібридний штурм на Україну в різних комбінаціях триває щонайменше з 2014 року. А оскільки я вважаю, що відповідальність за безпеку в цій сфері великою мірою лежить на інтелектуалах, дослідниках, гуманітарних аналітиках, остільки осмислення *цієї зброї* стало для мене дослідницьким пріоритетом в останні роки. Ключові питання, які я ставив – «як використовуються згадані сегменти культури?», «У який спосіб вони поєднуються?», «Які особливості впровадження?», «Чого від цього очікувати?» – привели мене до концептуалізації поняття, яке охоплює ці сфери духу – «гуманітарна безпека». Концептуалізацію цього поняття викладено у розділі *Гуманітарна безпека: від проблем галузевго визначення до особливостей дидактичної визначеності* [Мудраков 2022a] колективної монографії *Феномен безпеки: соціокультурні виміри* [Мудраков 2022]. Вважаю, що понят-

тя, яке позначає цю сферу було головним в світоглядно-безпековому тезаурусі українців останні 30 років, воно є, як вже нарешті стало зрозуміло, ключовим у нинішній війні і безперечно буде визначальним в найближчому майбутті, адже відображає безпеку ідентичності спільноти. Прикладним поясненням до цієї вступної тези може слугувати уривок з оповідання, де добре ілюструються передумови та умови самоосмислення своєї національної ідентичності головною героїнею цього твору, тобто молодим поколінням: «Здобула освіту українською мовою в українській школі – не знаючи, чи закінчить вона одинадцять класів, чи дванадцять, а чи взагалі десять, чи запровадять обов'язкові тести замість іспитів до вишу, ким був Іван Мазепа – зрадником чи героєм; чи дійсно Голодомор був трагедією для нашого народу (як розповідають у школі), а чи приводом для жартів (як по телевізору); якому підручнику історії вірити – часів Вакарчука чи часів Табачника, – але, врешті-решт, довчилася» [Лір 2023: 9]. Цитована книжка – *Культурна експансія* – не просто популярно викладені есеї з найактуальніших проблем сьогодення для всіх українців, а втілена спроба захисту власної культурно-національної ідентичності, це інструмент безпеки власної культури.

Й справді, деокупація та відновлення, перепроцитування та відстоювання – це все завдання теперішнього та майбутнього гуманітарної безпеки щодо культурного буття українського народу, задля укріплення власних устроєвих пріоритетів. Тож якщо реалізуються ці завдання в культурному та устроєвому розвитку спільноти, то відбуваються й сприяння в розвитку ідеї щодо власної «кваліфікаційної якості», тобто розвитку себе як нації. У такий спосіб спільнота набуває якісно іншого «досвіду ідентичності» [Бистрицький 2015: 63].

Особливою сферою у розробці національних проєктів завжди була і залишається література, принаймні ті її форми, що мають ефект у найкороткотривалішій перспективі (щодо якості уявленості – нації як «уявлені спільноти» [Андерсон 2001]. Йдеться про публіцистику й ті її форми, що сьогодні постають як популярна есеїстика та вельми динамічний формат блогів. Аналіз окресленого

інтелектуального поля є дуже важливим, тому що воно відображає рівень та якість самоосмислення (оціночні судження, заклики, спонукання) такої визначальної для кожного суспільства соціальної верстви як інтелектуальна еліта та інтелігенція, а відтак має вплив на значний відсоток активних людей в соціо-політичному вимірі та зміні/обстоюванні світоглядно-ідеологічних пріоритетів. Тож якщо «можливість ідентичності бути спроектованою на «захист», «відсіч» іншому та іншим легко використовується для проектування війни у сучасному світі глобальної комунікації» [Бистрицький 2015: 74], то література, зокрема публіцистика як інструмент цього проектування, має братися в *приціл гуманітарної безпеки* негайно й надовго. Крім усього, такі засновки вказують на особливу відповідальність творців цього сегменту літератури й інтелектуалів загалом у формуванні стратегії власної ідентичності, тобто ключових наративів та візій щодо самих себе.

Отже, йдеться про дослідження літератури як одного з дослідницьких предметів гуманітарної безпеки. Конкретніше кажучи, йдеться про дослідження публіцистики на предмет якісних формулювань щодо автентичності себе та інших, щодо джерел та змістового наповнення власної ідентичності та ідентичності інших. Для нашого контексту цей методологічний вектор обрамлюється самоосмисленням та взаємовідносинами українців та росіян. Для встановлення якості цього самоосмислення та взаємовідносин, виражених в публіцистиці, пропоную концепт *ідентичнісні маркери писемності* (ІМП), під яким варто розуміти *формулювання*, які маркують усвідомлення себе як нації через різні аспекти *самості*, вказують на *основні елементи ототожнення*, описують *зв'язки та відношення* з іншими націями, а також *пріоритети* в спільній комунікації. Для усього цього важлива аналітика лексики, прецедентних одиниць, метафор, епітетів, адже вони є показовими для сучасних текстів засобів масової комунікації і які є виразниками лінгвософії національної суспільної свідомості [Коць 2019: 132]. Крім того зазначу, що при дослідженні такого письма неодмінно брати до уваги (1)праці, які ві-

дображають рух концептів чи ідеологем щодо ідеї нації зокрема та національної ідентичності загалом на фундаментальному рівні, тобто ті праці, що часто є рамковими чи сказати б краще проєкційними для всього гуманітарного простору, а також (2)праці, що проводять їхні історичні та візійні обґрунтування в сучасних популярних дослідницьких проєктах.

Проте, ідея «ідентичнісних маркерів писемності» лише виводить до питань про загальні методологічні рамки дослідження публіцистики як сфери, яка відображає стан та візії щодо ідентичності. Тому **мета** статті – напрацювання методологічного інструментарію для пошуку та встановлення якості ІМП в публіцистиці. Ці методологічні напрацювання поставатимуть певною пропозицією щодо рамки досліджень особливостей української та російської ідентичностей.

Виклад основного матеріалу.

Реалізація сформульованої мети презентується в трьох наступних кроках-пропозиціях:

(I) Після «кінця історії» [Fukuyama 1992], історія почалася ще раз. І саме *там, де* вона закінчилася, *там* вона знову взяла старт: падіння комунізму охопило колишню радянську імперію хвилею національного відродження та утвердження національних держав, надавши імпульсу новому «діалектичному процесу модерності» [Минаков 2020]. Народи країн зі «Східного соцтабору» отримали можливість безпосередньо поглянути у вічі «ворожому Заходу» і зрозуміти ким вони є самі: *від інтернаціональної ідеології до інтернаціональної реальності*. Тож нові умови стимулювали до розробки власних проєктів націо- та державобудівництва із різними пріоритетами, динамікою та результатами. Саме ці орієнтири мають засвідчити сучасний стан формування національних ідентичностей в Росії та Україні, їхні «прагнення гідності та визнання і політики скривдженості та неприйняття» [Fukuyama 2018], а відтак висвітлити шлях приходу до війни і, чи все ж таки, до «зіткнення цивілізацій?» [Huntington 1993].

Отже, в дослідницькому фокусі мають бути модуси *Past Continuous* та *Present Continuous* – розвиток подій «нової епохи» [Nußberger, Aust, Heinemann-Grüder, &

Schmid 2022], а точніше зміна умов та факторів формування національних ідентичностей в близькому минулому й реальному часі росіян та українців: усе відбулося, але й надалі присутнє сьогодні, ба більше воно промовляє та є визначальним у процесі ментальних змін та формуванні ідентичностей. Хронологічні рамки дослідження встановлюються початком розпаду Радянського союзу й розвоєм теперішньої війни. Це період від моменту отримання радянськими «безнаціональними» народами права на вільне самоосмислення та формування/відновлення себе як націй, до провадження російської агресії в Україні.

(II) Для опису контексту як характеристики умов та засобів для загальних ментальних та соціальних змін російської та української національної ідентичності, продуктивними видаються ключові позиції теорії модернізації, зокрема йдеться про дослідження Ю.Габермаса, а саме: зміст поняття «модерності» та його настановні аспекти щодо формування згаданого контексту – самоосмислення як відхід від старого та свобода як умова новизни [Habermas 1981: 445-446], інструментальна варіабельність раціоналізації [Habermas 1981a: 229-332] як форма та спосіб світоглядно-соціального розвитку [Habermas 1993: 10-11].

Далі: проблема критеріїв осмислення якісних показників ідентичності в публіцистиці. Тож для аналізу маркерів ідентичності, що акумулюються та репрезентуються в ІМП, ефективним засобом видається концепція А.Ассманн «Європейська мрія» – «цивільна нація» [Assmann 2020: 49-51]. Йдеться про «чотири вчення», які не тільки презентують аналітичні критерії, але й постають як окремі напрямки для трансляції завдань щодо формування національної ідентичності в новій загальноєвропейській реальності (зразок тривалого проекту *успіху жити разом* і мирно): (1) *ніколи знову* – як уникнути війни та перебувати в мирі; (2) проект свободи і перетворення системи тоталітаризму в демократії; (3) культура пам'яті – саморефлексія та травми [Assmann 2006]; (4) боротьба за людські права та їхня популяризація.

(III) Для роботи з характеристиками чи

особливостями ідентичностей в окресленому контексті вбачаємо необхідними наступні кроки: (1) виокремити та дослідити маркери, які описують національнесамоосмислення, самопрезентацію та самопозиціонування як ново виниклу «діалектику сучасності» [Минаков 2020] та її особливості в пост-радянському регіоні [Rabkin & Minakov 2018]. Такий спектр ІМП розкривається в темах про власну суб'єктність (наприклад, виключності, величі та неповторності, вигаданості, неповноцінності, меншовартісності) й ролівої належності/функціональності (наприклад, «страший брат», «молодший брат», центр та периферія), власного культурно-політичного буття (наприклад, особливий шлях нації; проект окремої «російської цивілізації» з особливою місією як противага передовсім нормативному проекту західної цивілізації, який поглинув Україну); (2) виокремити та дослідити маркери, які описують інструментарій, ключові принципи самореалізації та продукування власної ідентичності як толерантних та «безпекових форм співіснування» [Мудраков 2022]. Такий спектр ІМП розкривається в таких темах як ключові наративи щодо форм відносин та спільного поступу (війна та мир: «Ніколи знову!» VS «Можем повторити!»), культура пам'яті як принцип саморефлексії, а відтак й самозміни (наприклад, моделі історії та антропологічні типи: homo sovieticus і національна історія; історичні травми: «розвал радянського союзу – трагедія чи звільнення»; ідеали та герої), свобода як організаційний принцип та людські права як принцип колективного самоутвердження (демократизація, формування політичних націй, православна релігійність).

Висновки.

Отже, російська агресія в Україні починалася та триває як гібридне протистояння за принципом «усі засоби підходять!». У цьому сенсі фронт інформаційно-психологічного впливу на українців, а також форми формування суспільної думки є особливо активними сферами, а їхнє стратегічне завдання розвинути меншовартісну ментальність та недоідентичність. Тому засоби захисту власної ідентичності мають концептуалізуватися

та інституціоналізуватися: розробка концепції гуманітарної безпеки на науковому рівні та її впровадження на освітньому рівні для формування нового досвіду ідентичності. Публіцистика як напрям літератури та журналістської творчості – один із найбільш впливових засобів реалізації згаданої стратегії, тобто формування якості власної уявленості, а відтак проєкцій щодо своєї ідентичності. Для вияву цієї якості та розуміння напрямків проєкцій в публіцистиці зокрема та літературі загалом дієвим може стати інструмент-концепт *ідентичнісні маркери писемності* (ІМП), тобто це дослідження *формулювань*, які маркують усвідомлення себе як нації через різні аспекти *самості*, вказують на *основні елементи отождошення*, описують зв'язки та відношення з іншими націями, а також *пріоритети* в спільній комунікації.

Застосування ІМП як ефективного інструменту передбачає наступні методологічні кроки:

(I) врахування правильного часового вікна, тобто дослідження має фокусуватися на модусі *Past Continuous* та *Present Continuous*: період від моменту отримання радянськими «безнаціональними» народами права на вільне самоосмислення та формування/відновлення себе як націй, до провадження російської агресії в Україні. Його в наукових колах класифікують окремою епохою, а її теперішні наслідки – зміною епох.

(II) орієнтація на соціальні теорії, які виходять з розробки пріоритетів *спільного*, а не *протилежного*: теорія модернізації (зокрема в викладі Ю.Габермаса), й зміст її ключового поняття «модерності» як можливість умов свободи та новизни, інструментальна варіабельність раціоналізації соціального поступу як спосіб трансляції власного культурного буття та джерел ідентичності в якості «цивільних націй». Це загальні параметри для

(а) усвідомлення ІМП як таких, що вписуються в рамку модернізації суспільства чи навпаки – його демодернізації; (б) перевірки ідеологічної бази наративів в ІМП на предмет агресії чи толерування.

(II) розробка кваліфікаційної рамки специфіки ідентичностей в ІМП за наступною проблематизацією: (а) опис національного самоосмислення, самопрезентацію та самопозиціонування, що тематизується рольовою належністю/функціональністю; особливостями власного культурно-політичного буття; (б) опис інструментарію, ключових принципів самореалізації та продукування власної ідентичності як толерантних та безпекових форм співіснування, що тематизується ключовими наративами щодо форм відносин та спільного поступу, формами та якістю культури пам'яті, організаційними принципами: свобода та права.

Отже, дослідження виокремленого напрямку літературно-інтелектуальної сфери (публіцистику) України та Росії на предмет відображення світоглядно-ціннісних векторів розвитку російської та української ідентичностей в ІМП – це спосіб побудувати смислові конструкти цих національних ідентичностей для пояснення сутності протистояння, нинішньої війни та найближчих перспектив після її завершення. Адже ІМП вказують на стан і напрямок змін ідентичності, за якими можна і треба передбачати стратегію її трансформацій. Тому завданням сучасних гуманітаріїв-аналітиків (мово- та літературознавців, філософів, істориків, соціологів) є аналіз різних напрямів літератури з метою виявлення антилюдських ідеологем та різних форм ненависті. Публіцистика як форма літератури є важливим напрямом гуманітарної безпеки (культурної безпеки та ідентичності), а дослідження ІМП – це один із способів оприявлення згаданих небезпек.

Бібліографічні посилання

- Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: C.H.Beck.
- Assmann, A. (2020). *Die Wiedererfindung der Nation. Warum wir sie fürchten und warum wir sie brauchen*. München: C.H.Beck.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York, London, Toronto, Sydney: Free Press.

- Fukuyama, F. (2018). *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. New York: Farrar Straus, Giroux.
- Habermas, J. (1981). *Kleine politische Schriften (I-V)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1981a). *Theorie des kommunikativen Handelns* (Т. I). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1993). *Der philosophische Discurs der Moderne: 12 Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Huntington, S.P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72(3), 22-49. doi:<https://doi.org/10.2307%2F20045621>
- Münkler, H. (2003). *Die neuen Kriege*. Hamburg: Reinbek.
- Nußberger, A., Aust, M., Heinemann-Grüder, A., Schmid, U. (2022). *Osteuropa zwischen Mauerfall und Ukrainekrieg. Besichtigung einer Epoche*. Berlin: Suhrkamp.
- Rabkin, Y., Minakov, M. (2018). Post-Soviet Transit and Demodernization. *IDEOLOGY AND POLITICS*, 1(9), 3-13. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ideopol.org/post-soviet-transit-and-demodernization-issue-1-9-2018/> (дата звернення 15.04.23)
- Андерсон, Б. (2001). *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. К.: КРИТИКА.
- Бистрицький, С. (2015). Проект війни: від ідентичності до насильства. *Філософська думка*, (1), 61-74.
- Копійка, В., Дорошко, М., Балюк, В. (2018). *Гібридна війна в сучасних міжнародних відносинах*, у: М.Дорошко, В.Балюк (Ред.). *Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності*. К.: Ніка-Центр.
- Коць, Т. (2019). Лінгвософія війни і миру в інформаційному просторі сьогодення. *Культура слова*, 90, 132-149.
- Лір, Є. (2023). *Хай мовчать трипрокляті росії?..*, у *Культурна експансія. 2-ге вид.* Глибока: Твоя Підпільна Гуманітарка.
- Минаков, М. (2020). *Диалектика современности в Восточной Европе. Опыт социально- философского осмысления*. К.: Лаурус.
- Мудраков, В. (2022а). *Гуманітарна безпека: від проблем галузевого визначення до особливостей дидиктичної визначеності*, у: В.Мудраков (Ред.). *Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри*. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 309-331.
- Мудраков, В. (Ред.). (2022). *Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри*. Хмельницький: ФОП Мельник А.А. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://elar.khmn.edu.ua/jspui/handle/123456789/12513> (дата звернення 13.04.23)

References

- Anderson, B. (2001). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. К.: КРЯТКА. (in Ukrainian)
- Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: C.H.Beck. (in German)
- Assmann, A. (2020). *Die Wiedererfindung der Nation. Warum wir sie fürchten und warum wir sie brauchen*. München: C.H.Beck. (in German)
- Bystrytskyi, Y. (2015). Proekt viiny: vid identychnosti do nasylystva [The Project of War: from Identity to Violence]. *Filosofska dumka*, (1), 61-74. (in Ukrainian)
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York, London, Toronto, Sydney: Free Press.
- Fukuyama, F. (2018). *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. New York: Farrar Straus & Giroux.
- Habermas, J. (1981). *Kleine politische Schriften (I-V)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (in German)
- Habermas, J. (1981a). *Theorie des kommunikativen Handelns* (Т.I). Frankfurt am Main: Suhrkamp. (in German)
- Habermas, J. (1993). *Der philosophische Discurs der Moderne: 12 Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (in German)
- Huntington, S.P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72(3), 22-49. doi:<https://doi.org/10.2307%2F20045621>
- Kopiika, V., Doroshko, M., & Baliuk, V. (2018). *Hibrydna viina v suchasnykh mizhnarodnykh vidnosynakh* [Hybrid Warfare in Modern International Relations], in: M.Doroshko, & V.Baliuk (Red.) *Hibrydna viina*

Rosii proty Ukrainy pislia Revoliutsii hidnosti. K.: Nika-Tsentr.

- Kots, T. (2019). Lihvosofia viiny i myru v informatsiinomu prostori sohodennia [Linguosophy of War and Peace in the Information Space of Today]. *Kultura slova*, 90, 132-149. (in Ukrainian)
- Lir, Y. (2023). *Khai movchat tryprokliati rosii?..* [Let the Three Cursed russians be Silent?..], in: *Kulturna ekspansiia*. 2-he vyd. Hlyboka: Tvoia Pidpilna Humanitarka. (in Ukrainian)
- Minakov, M. (2020). *Dialektika sovremennosty v Vostochnoi Evrope. Opyt sotsialno-filosofskoho osmusleniia* [Dialectics of Modernity in Eastern Europe. Experience of Socio-Philosophical Reflection]. K.: Laurus. (in Russian)
- Mudrakov, V. (2022a). *Humanitarna bezpeka: vid problem haluzevoho vyznachennia do osoblyvostei dydyktychnoi vyznachenosti* [Human Security: From the Problems of Sectoral Definition to the Peculiarities of Didactic Definition], in: *V.Mudrakov (Red.). Fenomen bezpeky: sotsialno-humanitarni vymiry*. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A.A., 309-331. (in Ukrainian)
- Mudrakov, V. (Red.). (2022). *Fenomen bezpeky: sotsialno-humanitarni vymiry* [The Phenomenon of Security: Social and Humanitarian Dimensions]. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A.A. Retrieved April 13, 2023 from <http://elar.khmnmu.edu.ua/jspui/handle/123456789/12513>
- Münkler, H. (2003). *Die neuen Kriege*. Hamburg: Reinbek. (in German)
- Nußberger, A., Aust, M., Heinemann-Grüder, A., & Schmid, U. (2022). *Osteuropa zwischen Mauerfall und Ukrainekrieg. Besichtigung einer Epoche*. Berlin: Suhrkamp. (in German)
- Rabkin, Y., & Minakov, M. (2018). Post-Soviet Transit and Demodernization. *IDEOLOGY AND POLITICS*, 1(9), 3-13. Retrieved April 15, 2023 from <https://www.ideopol.org/post-soviet-transit-and-demodernization-issue-1-9-2018/>